

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3504

Գորկի շ.

Մի անգամ աշխատեց...

1163

891.71
Գ-83

Պիճիկ 1904թ

302

N 8

2011

91.71-3

9-83

ԵՐԵՎԱՆԻ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Մ Ա Ք Ս Ի Մ

Գ Օ Ր Կ Ի

ԳՐԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Ե. գրով)

Քարտ. 2. ՀԱՐՔԱԶԵՆ

Տպարան ... ՀԱՐՔԱԶԵՆ Թիֆլիս

27 AUG 2006

Թարգմանական գրադարան

891.71
4-83
սգ

Handwritten signature

ՄԱՔՍԻՄ ԳՕՐԿԻ

Բ. 322

560

Մի սևագրված աշխատք: Խանր
եւ իր որդիև: Ընկերներ:

Թարգմ. Զ. ԶԱՄԲԱԶԵԱՆԻ.

Թիֆլիս 1904 թ.

Տպարան «ՀԵՐՄԵՆ» Միֆ. փող. № 81

(11)

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

113626 - 42

Дозволено Ценз. Тифлисъ, 10-го Марта 1904 г.

Մ Ի Ա Ն Գ Ա Մ Ա Շ Ն Ա Ն Ը...

(Ընկած-եղած մարդու պատմածք)

. . . Մի անգամ աշնանը ես ընկայ մի շատ ան-
ախորժ և անյարմար դրուժեան մէջ.— դուրս եկաւ, որ
ես առանց կողէկի և առանց բնակարանի էի այն քաղա-
քում, ուր նոր էի իջել և որտեղ ոչ մի ծանօթ չունէի:

Առաջին օրերը վաճառելով հագուստիցս այն ամե-
նը, առանց որի կարելի էր մի կերպ կառավարուել, ես
քաղաքից գնացի «գետաբերան» կոչուած տեղը, որտեղ
նաւահանիգստն էր և որտեղ նաւագնացութեան ժամա-
նակ եռում էր շարժուն, աշխատանքով լի կեանքը. իսկ
այժմ ամայի էր և անդորր, որովհետեւ այս բանը պատա-
հել է հոկտեմբերի վերջերին:

Թաց աւազի վրայ ոտքերս քարշ տալով և նրա
մէջ սննդարար ուտելիքի որևէ մնացորդ գտնելու ակըն-
կալութեամբ անթարթ գեանին նայելով, ես միայնակ
թափառում էի դատարկ շինութիւնների և դարակների
(սարկի) մէջ և մտածում էի, թէ ինչ լաւ բան է կուշտ
լինելը...

Քաղաքակրթութեան ներկայ վիճակի մէջ մար-
դուս հոգու ծարաւն աւելի հեշտ է յագեցնել, քան մար-
մընի քաղցը: Դուք թափառում էք փողոցներում, ձեր
շուրջն են շինութիւնները, որոնք վատ չեն արտա-

բուստ և—առանց սխալուելու կարելի է ասել—լաւ են կարգաւորած և ներքուստ.—այս բանը կարող է ձեր մէջ զարթեցնել մխիթարական խորհրդածութիւններ ճարտարապետութեան, առողջապահութեան և էլի ուրիշ-ուրիշ շատ խորը և վսեմ բաների մասին. ձեզ հանդիպում են շատ յարմար և տաք հագնուած մարդիկ.—նրանք շատ քաղաքավարի են. միշտ մի կողմն են քաշուում ձեզանից՝ վայելչութեամբ չկամենալով նկատել ձեր տխրալի դոյութիւնը: Աստուանմ վկայ, քաղցած մարդու հոգին միշտ աւելի առողջ և լաւ մտնող է ստանում, քան կուշտ մարդունը,—ահա մի տեսութիւն, որից կարելի է շատ սրամիտ եզրակացութիւն հանել յօղուտ կուշտ մարդկանց...:

...Երեկոյեան դէմ էր, անձրև էր գալիս, և հիւսիսից ուժգին փշում էր հողմը: Նա սուլում էր դատարկ դարակների և փոքրիկ խանութների մէջ, բաղխում էր հիւրանոցի լուսամուտներին, որոնք զրսից տախտակներով զամուսած էին, ու գետի ալիքները նրա հարուածից փրփրում, ազմուկով ճղփում էին գետակի աւազի վրայ՝ բարձր ցցելով իրանց սպիտակ կատարները և իրար յետևից սահում-անցնում էին դէպի մթին հեռատանը՝ հուժկու թափով իրար վրայից ցատկելով: Թուում էր, թէ գետն զգում էր ձմրան մօտենալը և երկիւղից հեռու էր փախչում սառցային կապանքներից, որով հիւսիսային քամին հէնց այդ գիշերը կարող էր կաշկանդել նրան: Երկինքը կախ ընկած էր և մռայլ. նա անդադար մաղում էր աչքին հազիւ տեսանելի մանրահատիկ անձրև, և իմ շուրջը բնութեան թախծալի տըրտմութիւնը սաստկացնում էին երկու կոտրատուած և անճոռնի ուռիներ և նրանց ընի մօտ հակառակ կողմը շուռ տուած մի նաւակ:

Յատակը կոտրած՝ շուռ տուած նաւակ և ցուրտ քամուց կողոպտուած՝ վաղեմի և խղճալի ծառեր... Չորս կողմը ամեն ինչ աւերուած, անբնակ և մեռած է. իսկ երկինքը քամում է մշտահոս արտասուք: Մեր շուրջն ամայի է և մռայլ, կարծես, ամեն բան մեռնում է, շուտով միայն ես կենդանի կմնամ, և ինձ էլ սպանում է ցրտաշունչ մահը:

Այն ինչ այդ ժամանակ ես տասն և ութ տարեկան էի—ծաղիկ ժամանակ:

Գնում էի, հն գնում ստն ու թաց աւազի վրայով՝ դողից ատամներս կրճտացնելով՝ իբրև օրհներգ ի պատիւ քաղցի և ցրտի, և յանկարծ, իզուր ուտելու բան որոնելիս՝ անցնելով տափաբակներից մէկի յետևը, այնտեղ տեսայ գետնի վրայ կուշ եկած մի ուրուական կանացի զգեստով, որը թըջուել էր անձրևից և պինդ կպել էր ուսերին: Նրա գլխի վերևը կանգնելով՝ ես ուշի-ուշով դիտեցի, թէ ինչ է անում: Դուրս եկաւ, որ նա ձեռքերով փորում է դարակներից մէկի տակը:

—Այդ ինչն է համար է,—հարցրի ես:

Նա կամաց ճչաց և արագ վեր թռաւ: Այժմ, երբ նա կանգնած էր և ինձ էր նայում՝ չուլով մոխրագոյն, անարևկ աչքերը,—ես տեսայ, որ դա ինձ հասակակից աղջիկ է շատ սիրուն դէմքով, որը զժրախտաբար երեք տեղով կապուտակած էր: Այս փչացնում էր նրա դէմքի գեղեցկութիւնը, թէպէտ և կապոյտ բծերը դասաւորուած էին զարմանալի համաչափութեամբ—մէկ-մէկ հատ հաւասար մեծութեամբ—աչքերի տակ, և մէկ հատ էլ մի քիչ մեծ—հէնց ուղիղ քթի վերևը: Այս համաչափութիւնից երևում էր, որ հեղինակը վարպետ էր մարդկային դէմքը փչացնելու արուեստի մէջ:

Աղջիկը նայում էր ինձ և երկիւղը հետզհետէ ան-

ետանում էր նրա աչքերից... Ահա նա թափ տուեց ձեռքերի աւազը, ուղղեց գլխի չթեայ կապը, կծկուեց և ասաց.

— Գու էլ, երևի, քաղցած կլինիս... Հապս, փորժիր... Թեև քո յոգնեցին: Այնտեղ, — նա գլխով ցոյց տուեց դարակի կողմը — հաւանական է, հաց կլինի... սվ գլխէ՛ երշիկ էլ: Այս դարակում դեռ ևս առևտուր կայ:

Սկսեցի փորել: Իսկ սա մի փոքր սպասելուց և ինձ նայելուց յետոյ, կողքիս նստեց և սկսեց օգնել ինձ...

Մենք լուռ ու մունջ աշխատում էինք: Այժմ ևս չեմ կարող ասել, այն վայրկեանին մտաբերում էի արդեօք քրէական օրէնքները, բարոյականութեան կանոնները, սեփականութեան իրաւունքը և ուրիշ բաներ, որոնց մասին, շատ բանիմաց մարդկանց կարծիքով՝ հարկաւոր է մտածել կեանքի բոլոր դէպքերում: Կամենալով ըստ կարելւոյն ճշմարտութեան մօտ լինել, ևս պէտք է խոստովանեմ, որ, կարծեմ, այնպէս խորասուզուած էի դարակի տակը փորելու գործողութեան մէջ, որ բոլորովին մոռացել էի ամեն բան, բացի այն, ինչ որ կարող էր դուրս գալ դարակից...

Երեկոյ էր: Գաղջ, դարշահոտ, սառն աղջամուղջը աւելի ու աւելի թանձրանում էր մեր շուրջը: Ալիքներըն աղմկում էին, կարծես, աւելի խուլ ձայնով, քան թէ առաջ. իսկ սաստկացած անձրևը շոտալով թափւում էր դարակի տախտակների վրայ... Ուր որ է արդէն հնչեց գիշերապահի սուլոցը:

— Յատակ կունենանք, թէ ոչ. — կամաց հարցրեց իմ օգնականուհին: Ես չհասկացայ ինչի մասին է խօսքը և լուռ էի...

— Ասում եմ, դարակը յատակ կունենանք: Եթէ ունի, մենք իզուր ենք չարչարւում: Փոսը փորեցինք —

յետոյ, կարելի է, այնտեղ հաստ տախտակներ կան... Ի՞նչպէս պոկես: Աւելի լաւ է, կողպէքը կտարենք... կողպէքը վառն է:

Կնոջ գլխում խելացի միտք չէ ծագում. բայց ինչպէս տեսնում էք, այնուամենայնիւ ծագում է... Ես միշտ թանկ եմ գնահատել լաւ խորհուրդը և միշտ աշխատել եմ կարելիին չափ օգտուել նրանով:

Կողպէքը գտնելով՝ ևս քաշեցի, պոկեցի օղակների հետ միասին... Մեղսակիս մի ակնթարթում կորացաւ և օձի պէս դալարուելով՝ թռաւ դարակի քստանկիւնի բացուածքի մէջ: Այնտեղից հնչեց նրա խրախուսիչ բացականչութիւնը.

— Կեցցես:

Կնոջ փոքրիկ գովասանքն ինձ համար աւելի թանկ արժէ, քան տղամարդու ամբողջ ներքողը, թէկուզ նա այնքան պերճախօս լինի, որքան հին և նոր հեւտորները միասին: Բայց այն ժամանակ ևս այնքան սիրալիբ տրամադրութեան մէջ չէի, որքան այժմ, ուստի իմ ընկերուհու հաճոյախօսութիւնն անուշադիր թողնելով՝ ևս սրտատրոփ կարճ հարց տուի.

— Բան կայ:

Նա սկսեց միապաղաղ ձայնով թուել իր գլխտերը.

— Շշերով լի զամբիւղ... դատարկ տոպրակներ... Հովանոց... Երկաթէ դոյլ...

Ուտելու բան չկար: Զգում էի, որ յոյսերս խորխորտակւում էին... Սակայն նա յանկարծ աշխոյժ ձայնով բացականչեց.

— Ըհը՛, գտնայ...

— Ի՞նչ

— Հնց... կըր հաց... ափսոս թրջուել է... բռնիր: Ոտքերիս մօտ գլորուեց կըր հացը և անմիջապէս

զուրս թուաւ նա—իմ հերոս ընկերունին: Ես իսկոյն կտրեցի մի կտոր, բերանս կոխեցի և ծամում էի:..

—Հապն, ինձ էլ տնւր.., Հն, հիմայ այստեղից պէտք է հեռանալ: Ո՞ւր գնանք: Նա քննողաբար չորս կողմ նայեց մթութեան մէջ... Մութ էր և ժժմունք...

—Ահա այնտեղ մի նաւակ է շուռ տուած... զընանք այնտեղ:

—Գնանք.—ու մենք գնացինք՝ ճանապարհին կրտրատելով մեր աւարը և նրանով բերաններս լցնելով... Անձրեր սաստկանում էր, գետն աղվում, որտեղից որ է, մեզ հասնում էր երկարատե ծիծաղաշարժ սուլոց.—ասես թէ մեծ և աներկիւղ մի մարդ շուացնում ծաղրում էր երկրիս վրայ արող բոլոր կարգերը և՛ այս աշնանային վատթար գիշերը և՛ մեզ՝ նրա երկու հերոսներին... Սիրտս ճմլում էր այդ սուլոցից. սակայն չնայելով դրան՝ ես ազանութեամբ ուտում էի, ինձանից պակաս չէր ուտում նաև աղջիկը, որ գալիս էր ձախ կողքիցս:

—Անունդ ի՞նչ է,—չգիտեմ ինչու հարցրի նրան:

—Նատաշա,—կարճ պատասխանեց նա՝ չըպչըպացնելով:

Ես նայեցի նրան—սիրտս կտրատուեց. նայեցի առաջս՝ մթութեան մէջ, և—ինձ թուաց, թէ իմ ճակատագրի ոգու ծաղրալի գէմքը սառն և անորոշ ժըպտում է ինձ...:

. . . Անձրեն անդադար կաթկթում էր նաւակի տախտակին և նրա մեղմ ձայնը զարթեցնում էր տխուր մտածմունք. իսկ քամին սուլում էր՝ անցնելով կտորած տախտակի ճեղքից, որտեղ անդադար շարժում էր մի

տաշեղ և չխկչխկացնում էր անհանգիստ ու խղճուկ ձայնով: Գետի ալիքները ճղփիւնում զարնում էին ամփին և մի այնպիսի միապաղաղ յուսահատ ձայն էին հանում, որ, կարծես, պատմում էին մի անտանելի տաղտուկ բան, որ նրանց զուացրել էր, մի այնպիսի բան, որից նրանք կուղենային խոյս տալ և որի մասին այնուամենայնիւ հարկաւոր է խօսել: Անձրեի աղմուկը միացել էր ալիքների ճըղփիւնի հետ և ծաւալում էր շուռ տուած նաւակի վրայ իրբև մի հառաչանք, երկար, անվերջ, ծանր հառաչանք, որ հանում է երկիրը, որ վիրաւորուած՝ խոնջացած էր տաք ու պայծառ ամրան և ցուրտ, մշուշապատ ու գաղջ՝ աշնան այդ մշանջկնական փոխարինութեամբ: Ու հողմն անդադար փչում էր ամայի գետակի և փրփրադէզ գետի վրայով, փչում էր և երգում թախճալի երգեր:

Նաւակի տակ մեր ապաստանը զուրկ էր որ և է յարմարութիւնից. այնտեղ նեղուածք էր, խոնաւ, նաւակի յատակի ծակերից կաթկթում էին անձրեի մանր, սառը կաթիլները... Քամին ներս էր փչում: Մենք լուռ նստած էինք և ցրտից զողզողում: Յիշում եմ, քունս տանում էր: Նատաշան կուչ գալով՝ մէջքը դէմ տուեց նաւակի եզերքին: Զեռքերը փաթաթելով ծնկներին և կզակը նրանց վրայ դնելով՝ նա աչքերը չռած՝ շարունակ նայում էր գետին...: Նրա դէմքի սպիտակութեան վրայ աչքերը շատ խոշոր էին թւում. նրա տակի կապոյտ բծերի պատճառով: Նա անշարժ էր. և այդ անշարժութիւնն ու լուռութիւնը—զգում էի—հետզհետէ զարթեցնում էին իմ մէջ երկիւղ իմ հարեանունուց... Ուզում էի խօսել նրա հետ, բայց չգիտէի՝ ի՞նչից սկսէի: Նա ինքն սկսեց.

—էյ անիծճւած կեանք...—պարզ, որոշ և խորին

համոզմունքով արտասանեց նա:

Սակայն դա գանգատ չէր: Այս խօսքերի մէջ շատ անտարբերութիւն կար, որ գանգատի տեղ անցնէր: Մարդը պարզապէս մտածեց, ինչպէս կարող էր, մտածեց ու հասաւ որոշ եզրակացութեան, որ և արտասանեց և որին ևս չէի կարող հակաձառել առանց ինձ հակասելու: Ուստի ևս լուռ էի: Իսկ նա, որպէս թէ ինձ չը նկատելով՝ շարունակ նստած էր անշարժ:

— Գոնէ սատկէ ինք— պրծնէ ինք... — նորից խօսեց Նատաշան՝ այս անգամ կամաց և մտածման մէջ: Ու դարձեալ նրա խօսքերի մէջ չէր հնչում բողոքի շեշտը: Երևում էր, որ մարդը կեանքի մասին մտածելով՝ իր վրայ նայեց և հանդիստ եկաւ այն եզրակացութեան, որ կեանքի ծաղրից իրան պաշտպանելու հասար նա անկարող է մի ուրիշ բան անել, քան այն, որ «սատկի ու պրծնի»:

Այս աստիճանի պայծառ մտածմունքից ևս անտանելի ցաւ զգացի և ևս զգում էի, որ եթէ դարձեալ լընեմ, հաւանական է, լաց կլինիմ... Իսկ լալ մի կնոջ սոսաջ—այդ ամօթ կլինէր, մանաւանդ, որ նա ինքը չի լալիս: Վճռեցի խօսել նրա հետ:

— Այդ ո՞վ է ծեծել քեզ,— հարցրի ես՝ չկարողանալով աւելի խելացի և վայելուչ բան գտնել խօսելու:

— Պաշկան, ո՞վ,— բարձր ձայնով պատասխանեց նա:

— Այդ ո՞վ է...

— Սիրականս... մի հացափաճառ կայ...

— Յաճախ նա քեզ ծեծում է...

— Յաճախ... չէնց որ հարբի— կծեծի:

Ու յանկարծ դէպի ինձ թեքուելով՝ նա սկսեց պատմել իր, Պաշկայի և իրանց մէջ եղած յարաբերութեան մասին: Ինքը «գուրս ընկած աղջիկ է, որոնք...»

— Իսկ նա հացափաճառ է շիկակարմիր ընչացքով, և շատ լաւ նուագում է դաշնակարան (гармоника): Նա գալիս էր իր մօտ «հանրատունը». իրան շատ դուր եկաւ, որովհետեւ ուրախ մարդ է և մաքուր է հագնուում: Վերաբերու (поддевка) ունի տասն և հինգ մանէթանոց և կօշիկներն էլ «ծալքերով»... Այս պատճառով էլ ինքը սիրահարուեց նրա վրայ, և նա դարձաւ իր «վստահելին». իսկ երբ նա դարձաւ իր «վստահելին», սկսեց իրանից անել այն փողերը, որ իրան տալիս էին ուրիշ հիւրեր անուշեղէն առնելու, և այդ փողերով հարբելով՝ սկսեց ծեծել իրան. այդ, ասենք, դեռ ոչինչ,— սկսում էր հէնց իր աչքի սոսաջ «քծնուել» ուրիշ աղջիկներին...

— Հապա ինձ համար վիրաւորական չէ՞ այս: Ես ուրիշները վատ չեմ... Ասել է, թէ նա, այդ լիբըրը, ծաղրում է ինձ: Երեկ չէ՞ միւս օրը, այ, ես տանտիկնոջից արձակուրդ խնդրեցի զբօսնելու համար. զնացի նրա մօտ, տեսնեմ— Դունեան հարբած նստած է: Ինքն էլ նրա կողքին: Ասում եմ նրան. «լիրք անամօթ, սրկնայ»: Նա ինձ սաստիկ ծեծեց. քացիով տուեց, մազերիցս քաշեց— ամեն կերպ ծեծեց... Այդ դեռ ոչինչ: Այ, շուրերս բոլորը պատառոտեց... հիմայ ի՞նչ անեմ: Ի՞նչպէս տանտիկնոջ մօտ գնամ: Բոլորը պատառոտեց. շրջազգեստս էլ, վերնազգեստս էլ— դեռ բոլորովին նոր էր... Մի հնգանոց էին տալիս... Գլխէ կապս էլ դէն քաշեց... Աստուած իմ: Հիմայ ի՞նչ անեմ.— յանկարծ հեկեկաց նա թախծալի՝ ընդհատ ձայնով:

Քամին էլ փչում էր՝ հետզհետէ սաստկանալով և ցրտելով... Ատամներս դարձեալ սկսեցին իրանց պարբ: Նատաշան էլ ցրտից կուչ եկաւ և այնքան մօտեցաւ

ինձ, որ ես մթուփեան մէջ տեսնում էի նրա աչքերի փայլը...

— Ի՞նչ լրբերն էք դուք բոլոր տղամարդիկը: Չեղբւս ընկնէիք— ոտնատակ ապի ձեզ բոլորիդ, ջարդ ու բուրդ անէի... Չեղանից որը կուզէ սասկէք, երեսին թքէի և չխոճայի: Լիբր հրէշներ... Շան պէս քծնում էք, քծնում, պոչերդ այս ու այն կողմ շարժում, իսկ երբ տխմարի մէկը ձեզ անձնատուր է լինում— պրծան: Իսկոյն նրան ոտնատակ էք տալիս... Լիբր, անզգամներ...

Նա թափում էր շատ ձոխ հայհոյանքներ, բայց նրանց մէջ ոյժ չկար. ես չէի լսում նրանց մէջ ո՛չ թըշնամանք, ո՛չ ատելութիւն դէպի Վրբը անզգամները: Նրա խօսքերի տօնը բովանդակութեան համեմատ ազդու չէր— և ձայնը տխուր էր ու շեշտից զուրկ:

Բայց ե այնպէս այս ամենն ինձ վրայ ազդեց աւելի զօրեղ կերպով, քան ամենապերճախօս և համողիչ յոռեանս գրքերն ու ճառերը, որ ես շատ եմ լսել և՛ առաջ, և՛ յետոյ, և մինչև օրս էլ լսում եմ և կարդում: Եւ այս, գիտե՞ք, այն պատճառով, որ մեռնողի հոգևւարքի տագնապը միշտ աւելի բնական և զօրեղ է, քան մահուան ամենաճշգրիտ և գեղարուեստական նկարագիրը:

Ես շատ վատ էի զգում ինձ,— հաւանական է, աւելի ցրտից, քան իմ հարեանուհու ճառերից: Ես կամաց սկսեցի անքտնքալ և ատամներս չրխկչրխկացնել:

Ու գրեթէ նոյն ակնթարթում ես զգացի վրաս երկու սառն փոքրիկ թաթիկներ— նրանցից մէկն հպեց պարանոցիս, միւսը դէմքիս, և միևնոյն ժամանակ հընչեց հոգատար, խաղաղ քաղցր ձայնը.

— Ի՞նչ պատահեց քեզ:
Ես պատրաստ էի մտածել, որ այդ հարցն ինձ

տուողը ուրիշն է, և ո՛չ Նատաշան, որ հէնց նոր յայտնեց, որ բոլոր տղամարդիկ լիրբ են, և նրանց բոլորի անկումը ցանկացաւ: Բայց նա սկսեց խօսել արագարագ և շտապելով.

— Ի՞նչ եղաւ քեզ, ան: Յիւրա է, ինչ է: Մրսում ես: Ախ դու... նստել է ու պապանձուել: Շուտ կասէիք էլի, որ ցուրտ է... Դէհ... պառկի՛ր գետնին... մէկնուէ՛ր... Ես էլ կպառկեմ... անա: Հիմա փաթաթուի՛ր ինձ... պի՛նդ... Ա՛յ, այժմ անա, կարելի է, տաք լինի... Յետոյ էլ կունակ կունակի կտանք— կպառկենք... Մի կերպ կլուսացնենք... Ի՞նչպէս, սկսեցիր խմել— հարբե՛ր, ի՞նչ է: Գործից հանեցի՞ն... Ոչ ի՞նչ, փոյթ չէ...

Նա ինձ մխիթարում էր... նա ինձ քաջալերում էր...

Երիցս անխիճուած լինիմ: Ո՛րքան ինձ ուզուած հեզնութիւն կար այս իրողութեան մէջ: Մի մտածեցէք: — Ախր այդ ժամանակ ինձ համար լուրջ հոգացողութեան առարկայ էր մարդկութեան ճակատագիրը. ես երազում էի ընկերավարական կազմի բարեշրջութեան քաղաքական յեղաշրջումների մասին, կարդում էի դասագան սատանայական խորիմաստ գրքեր, որոնց մըտքերի խորութիւնն, հաւանական է, իրանց՝ հեղինակներին էլ անհասկանալի էր,— ես այդ ժամանակ ամեն կերպ աշխատում էի պատրաստուել «խոշոր հասարակութեան ներգործական ոյժ» լինելու: Ինձ թւում էր նոյն իսկ, թէ ես մասամբ կատարել եմ դերը. յամենայն դէպս այն ժամանակ իմ վրայ ունեցած հայեացքով արդէն հասել էի այն եղրակացութեան, որ ես առանձնապէս գոյութեան իրաւունք ունիմ, իբրև կեանքի համար անհրաժեշտ մի մեծութիւն, որ լիովին ընդունակ է նրա մէջ իր խոշոր պատմական դերը կատարելու: Էւ անա ինձ տաքացնում էր իր մարմնով ընկած կինը, դըժ-

բախտ, ծեծուած, հալածուած մի արարած, որ կեանքի մէջ տեղ չունի, արժէք չունի, և որին ևս գլխի չընկայ աւելի վաղ ձեռք մեկնելու, քան ինքն ինձ օգնեց. իսկ եթէ նոյն իսկ գլխի ընկնէի, հաղիւ թէ կարողանայի որ և է բանով նրան օգնել:

Ա՛խ, ևս պատրաստ էի մտածելու, որ այս բոլորը երազ է, մի անմիտ, մի դժնդակ երազ...

Սակայն, աւանդ, ևս անկարող էի այդպէս մտածել, որովհետեւ ինձ վրայ թափուած էին անձրևի սառն կաթիլները, կրծքիս պինդ հպած էր կոշիկ ջերմ կուրծքը, և երեսիս փչում էր նրա տաք շնչառութիւնը, թէպէտ և օդու թէթև բուրմունքով... բայց այնպէս կենդանացնող... Ունում, հառաչում էր հողմը, շուտով թափուում էր անձրևը, ճղփում էին ալիքները, իսկ մենք երկուսով իրար գրկախառնուած՝ այնուամենայնիւ ցրտից դողում էինք: Այս բոլորը ճշգրիտ իրողութիւն էր, և ևս համոզուած եմ, որ ոչ ոք մի այսպիսի ծանր, վատթար երազ չէ տեսել, ինչպէս այս իրականութիւնը:

Իսկ Նատաշան շարունակ խօսում էր, խօսում էր այնպէս սիրալիք, կարեկցաբար, որպէս կարող են խօսել միայն կանայք: Նրա անմեղ, քաղցր խօսքերի ազդեցութեան տակ ներսս հանդարտ վառուեց մի կրակ, որից մի բան հալուեց սրտիս մէջ:

Այն ժամանակ աչքերիցս կաթիլ-կաթիլ հոսեց յորդ արտասուք, որ լուաց—սրբեց սրտիցս մինչև այդ գիշեր ժողովուած ռիսակալութիւնը, թախիժը, յիմարութիւնն ու կեղտը... իսկ Նատաշան ինձ յորդուում էր.

—Դէհ, բաւական է, փոքրիկս, մի բղաւիբ, բաւական է: Աստուած կտայ—կուղղուես, դարձեալ գործի կլինես... և էլի այսպիսի բաներ...

Ու շարունակ համբուրում էր ինձ... շատ և շատ, անհաշիւ, ջերմազին...

Դրանք առաջին կանացի համբոյրներն էին, որ կեանքը մատուցանում էր ինձ, և դրանք ամենալաւ համբոյրներն էին, որովհետեւ բոլոր յետագայ համբոյրները սարսափելի թանկ արժէին և իսկապէս ոչինչ չէին տալիս ինձ:

—Դէհ, մի բղաւիբ, յիմար: Վաղը ևս քո գործը կհոգամ, եթէ ոչ մի տեղ չունիս...—ասես թէ երազիս մէջ լսում էի նրա մեղմ, համոզիչ քչփչոցը...

Մինչև լոյս մենք իրար գրկախառնած պառկած էինք...

Իսկ երբ լուսացաւ, նաւակի տակից դուրս եկանք և քաղաք գնացինք... Յետոյ մտերմաբար իրար հրածեշտ տուինք և այլ ևս երբէք չհանդիպեցինք իրար, թէպէտ ևս վեց ամիս շարունակ ամեն ծակ ու ծուկ ընկած՝ որոնում էի այդ գողտրիկ Նատաշային, որի հետ անց կացրի նկարագրածս գիշերը մի անգամ աշնանը...

Եթէ նա մեռել է արդէն—սրբան լաւ է այդ նրա համար—հանգիստ նրա ոսկրներին: Իսկ եթէ կենդանի է—խաղաղութիւն նրա հոգուն: Եւ թող զարթնանայ նրա հոգու մէջ անկման դիտակցութիւնը... որովհետեւ դա կլինէր կեանքի համար աւելորդ և անպատու տառապանք...

1895

Ի Ա Ն Ը Ե Ի Ի Ր Ո Ր Դ Ի Ն

. . . Խրիմում խան էր Մօսուլայմա-էլ-Ասվարը և ունէր նա մի որդի Թուրայկ Ալհալլա...

Արքուտուս ծառի բաց—կինամոնագոյն ընին թինկ տալով թաթար կոյր աղքատն այս խօսքերով սկսեց յիշատակարաններով հարուստ թերակղզու վաղեմի լեզենդաններից մէկը: Իսկ պատմիչի շուրջը՝ խանի աւերուած ապարանքի բեկորների վրայ նստած էին մի խումբ թաթարներ՝ գոյնզգոյն ոսկեկար խալաթներ և թիւբիթներ հագած: Գիշեր էր, և արևը հանդարտ իջնում էր ծովը. նրա ոսկեզօծ ճառագոյթները թափանցում էին աւերակների շուրջը բուսած թանձր մոյգ սաղարթը և վառ շողերով ընկնում էին մամուռապատ քարերի վրայ, որոնք պատած էին բաղեղի կառչող սաղարթով: Փամին աղմկում էր վաղեմի չինարների կոյտի մէջ, և նրանց տերևներն այնպիսի շրշիւն էին բարձրացնում, ասես, օդի մէջ ջրի անտեսանելի կոհակներ էին խոխոջում:

Կոյր աղքատի ձայնը թոյլ էր և դողողջ. իսկ նրա ապառաժ դէմքն իր խորշումներով ոչինչ չէր արտայայտում, բացի անդորրութիւնը: Սերտած բառերն աղբիւրի պէս բլխում էին իրար յետևից, և ունկնդիրների առաջ հանդէս էր գալիս անցած-գնացած՝ զօրեղ զգացմունքներով հարուստ օրերի պատկերը:

— Խանը ծեր էր, — ասում էր կոյրը, — բայց հարեմում կանայք շատ ունէր: Ու նրանք սիրում էին ծերունուն, որովհետև նրա մէջ դեռ ևս կար բաւական ոյժ ու կրակ, և նրա զգուանքը զարթեցնում էր հեշտանք և այրում էր. իսկ կանայք միշտ պիտի սիրեն նրան, ով գիտէ ջերմ գգուել, թէկուզ նա լինի ալևոր, թէկուզ խորշումներով ծածկուած լինի նրա դէմքը: — Գեղեցիկը սիրոյ ոյժն է, և ոչ թէ քնքոյշ մօրթը կամ այտերի կարմրութիւնը:

Խանին սիրում էին ամենքը. իսկ նա սիրում էր մի կազակ աղջկայ՝ Գնէպրի տափաստաններից և միշտ նրան աւելի սիրով էր զգուում, քան հարեմի միւս կանանց, իր հարեմի, որտեղ կար երեք հարիւր կին զանազան երկրներից. և նրանք բոլորը գեղեցիկ էին, ինչպէս գարնան ծաղիկներ, և բոլորը երջանիկ: Խանը հրամայում էր պատրաստել նրանց համար շատ համագամ խորտիկներ և նրանց թոյլ էր տալիս միշտ, երբ կամենան, պարել և խաղալ...

Իսկ իր սիրուհուն նա յաճախ կանչում էր զգեալը, որտեղից երևում էր ծովը, և որտեղ նրա համար կար ամեն բան, ինչ որ հարկաւոր է կնոջը, որ նա ուրախ լինի— քաղցը կերակուր և զանազան գործուածքներ, և՛ ոսկի, և՛ ամեն գոյնի ակնեղէն, և՛ երաժշտութիւն, և՛ փառաւոր երկրներից բերած հազուագիւտ թռչուններ, և սիրահար խանի տարփալի զգուանքները: Այդ զղեակում նա ամբողջ օրեր զբաղւում էր նրանով՝ հանգիստ վայելելով իր վաստակաւոր կեանքի վերջալուսին և գիտենալով, որ իր որդին՝ Ալհալլա խանութեան փառքը չի նսեմացնէ՝ գայլի պէս սուսաց տափաստանները ոտնատակ տալով և միշտ այնտեղից հարուստ աւարով, նոր կանանցով և նոր փառքով:

1001
1001
095

դառնալով և միշտ իր յետևից սարսափ և մոխիր, դի-
ակ և արիւն թողնելով:

Մի անգամ նա՝ Ալհալլան, վերագարձաւ արշա-
ւանքից. մեծ տոնախմբութիւն սարքեցին ի պատիւ նո-
րա. թերակզզու բոլոր միրզաները հաւաքուեցին, խա-
ղեր և խրախճանք սարքեցին և իրանց բազկի ոյժը
փորձեցին՝ նետեր էին արձակում գերինների աչքին ու
նորից կերուխում անում՝ փառաբանելով թշնամու թար-
սափ և խանութեան նեցուկ քաջ Ալհալլին: Իսկ ծերու-
նի խանն անչափ ուրախ էր որդու փառքը տեսնելով.
Նրան՝ ծերունուն, հաճելի էր տեսնել, որ իր որդին
այդպէս կտրիճ է, և գիտենալ, որ իր մահից յետոյ խա-
նութիւնը կանցնի ամուր բազուկներին...

Այս բոլորը հաճելի էր նրան, և ահա նա՝ կամե-
նալով որդուն ցոյց տալ իր սիրոյ աստիճանը, ասաց
նրան բոլոր միրզաների և բէկերի ներկայութեամբ,—
այնտեղ, խնճոյքի մէջ, բաժակը ձեռին՝ ասաց.

— Բարի զաւակս, Ալահալլա: Փառք Ալլահին, և
թող փառաբանուի նրա մարգարէի անունը:

Ու ամենքը փառաբանեցին մարգարէի անունը
խրոխտ ձայներով: Այն ժամանակ խանն ասաց.

— Մեծ է Ալլահը: Քանի դեռ կենդանի եմ, նա
յարութիւն տուեց իմ մեռած երիտասարդութեանը
յանձին իմ քաջ որդու. և ահա տեսնում եմ ես իմ ծեր
աչքերով, որ երբ նրանցից յաւիտեան ծածկուի արեւը,
— և երբ որդերն ուտեն իմ սիրտը—ես կենդանի
կլինեմ իմ որդու մէջ. մեծ է Ալլահը և Մուհամմէզը,
նրա իսկական մարգարէն: Լաւ զաւակ ունիմ. բազու-
կըն—ամուր, սիրտը—քաջ և միտքը—պայծառ... Ի՞նչ
ես կամենում ստանալ քո հօր ձեռքից, Ալհալլա: Ասա,

և ես կտամ քեզ ամեն ինչ, քո ցանկութեան համա-
ձայն...

Ու դեռ չէր լուր ծեր խանի ձայնը, որ ոտքի կանգնեց
թօլայկ-Ալհալլան և ասաց՝ փայլեցնելով աչքերը, ո-
րոնք սև էին՝ ինչպէս ծովը գիշերով, և վառվռուն՝ ինչ-
պէս լեռնային արծուի աչքերը.

— Տուր ինձ Կազակի աղջիկը, հայր հրամանատար:
Լսեց խանը—քիչ լսեց. այնքան, որքան հարկաւոր
էր սրտի փղձուկը զսպելու համար, և ապա անյողյոյող
ձայնով բարձր ասաց.

— Ա՛ռ: Խնջոյքից յետոյ դու կառնես նրան:
Ամբողջ մարմնով բռնկեց խիզախ Ալհալլան: Յըն-
ժոնթեամբ փայլեցին նրա արծուի աչքերը. ոտքի կանգ-
նեց ամբողջ հասակով և ասաց խան հօրը.

— Գիտեմ, ինչ ես նուիրում ինձ, հայր հրամա-
նատար: Ես այդ գիտեմ... Ես քո ստրուկն եմ—քո որ-
դին: Քամիր արիւնս ժամը մի կաթիլ—քսան մահով
կեանքս կտամ քեզ համար:

— Ինձ ոչինչ հարկաւոր չէ,—ասաց խանը և կըրծ-
քին խոնարհեց ալուր գլուխը, որ պսակուած էր եր-
կար տարիների և շատ քաջագործութիւնների փառքով:

Շուտով նրանք վերջացրին խրախճանքը և եր-
կուան էլ լուռ՝ միասին ապարանքից հարեմ գնացին:

Խաւար գիշեր էր. ոչ աստղերը և ոչ լուսինը չէ-
ին երևում ամպերի յետևից, որոնք թանձր գորգ ծած-
կել էին երկինքը:

Մթութեան մէջ երկար գնում էին հայրը և որ-
դին, և ահա խօսեց էլ-Ասվար խանը:

— Օրըստօրէ խաւարում է իմ կեանքը, և աւելի
ու աւելի թոյլ բարբախում է իմ զառամեալ սիրտը ու
իմ կրճբում աւելի ու աւելի պակասում է կրակը: Կեանք-

քիս լոյսն ու ջերմութիւնն այդ աղջկայ տարփալի գգուանքներն էին... Ասան ինձ, Թ՛օլայիկ, ասան, մի՛թէ նա այդ չափ հարկաւոր է քեզ: Ա՛ն հարիւր կիին, սնո իմ բոլոր կանանց այդ մէկի փոխարէն...

Լուսն էր Թօլայիկ-Արհալլան և հառաչում էր:

—Քանի՞ օրուայ կեանք է մնում ինձ: Երկրիս վրայ ես քիչ օրուայ կեանք ունիմ... Կեանքիս վերջին ուրախութիւնը նա է,—այդ ոռու աղջիկը: Նա ինձ լաւ գիտէ. նա ինձ սիրում է. նրանից յետոյ էլ ո՞վ կսիրէ՞ ինձ՝ ծերուկիս, ո՞վ: Ոչ ոք, ոչ ոք, Արհալլա...

Լուսն էր Արհալլան...

—Ի՞նչպէս կարող եմ ապրել՝ գիտենալով, որ դու գրկում ես նրան, որ նա համբուրում է քեզ: Կնոջ համար մենք ամենքս տղամարդ ենք, սրդեակս... Յաւալի կիինին կեանքիս վերջին օրերը... Աւելի լաւ էր, մարմնիս վրայ բացուէին իմ հին վէրքերը, Թ՛օլայիկ, և թունաւորէին արիւնս. թող սեւ լինէր այս գիշերը ինձ համար, որդեակ իմ...

Որդին լուսն էր... Նրանք կանգ առան հարեմի դռանը և լուսն ու մունջ գլուխները խոնարհած՝ կանգնեցին նրա առաջ: Ծուրջը խաւար էր տիրում, և ամպերը սահում էին երկնքի երեսին. իսկ քամին ցնցելով ծառերը՝ աղմկում էր, կարծես, երգում էր...

—Վաղուց է, սիրում եմ նրան, հայր...—հանդարտ ասաց Արհալլան:

—Գիտեմ... և գիտեմ, որ նա քեզ չի սիրում...—ասաց խանը:

—Սիրտս կտրատում է, երբ ես մտածում եմ նրա մասին:

—Իսկ իմ զառամեալ սիրտս ինչո՞վ լի է այժմ: Ու դարձեալ լռեցին: Հառաչեց Արհալլան.

—Երեկ, ճշմարիտ ասաց ինձ իմաստուն մօլլան—տղամարդուն միշտ վտանգաւոր է կինը. եթէ նա գեղեցիկ է, ուրիշների մէջ ցանկութիւն է զարթեցնում տիրելու նրան, իսկ ամուսնուն մատնում է խանդի տանջանքներին. եթէ տգեղ է, ամուսինը գեղեցիկներին տեսնելով տանջում է նախանձից. իսկ եթէ ոչ գեղեցիկ է, և ոչ տգեղ—մարդուն թւում է գեղեցիկ, և երբ նա հասկանում է, որ միտալուած է, դարձեալ տանջում է նրա՝ այդ կնոջ երեսից...

—Իմաստութիւնը սրտի ցաւի դարման չէ...—ասաց խանը:

—Սնայենք իրար, հայր...

Սանը գլուխը բարձրացրեց և տխրութեամբ նայեց որդուն:

—Սպանենք նրան...—ասաց Թօլայիկը:

—Դու քեզ աւելի ես սիրում, քան ինձ և նրան,—մտածելով՝ հանդարտ ասաց խանը:

—Դու էլ:

Ու դարձեալ լռեցին:

—Այն, ես էլ.—տխուր-տրտում ասաց խանը: Վըշտից նա երեսայ էր դարձել:

—Ի՞նչ արած. սպանենք:

—Չեմ կարող քեզ տալ, չեմ զարոգ,—ասաց խանը:

—Իսկ ես այլևս չեմ կարող հանդուրժել—հանիւր իմ սիրտս կամ տուր ինձ նրան...

Սանը լուսն էր:

—Կամ ծովը ձգենք նրան:

—Ծովը ձգենք նրան,—կրկնեց խանը որդու խօսքերը՝ ինչպէս նրա ձայնի արձագանքը:

Եւ այն ժամանակ նրանք մտան հարեմը, որտեղ նա քնած էր յատակին՝ փարթամ գորգի վրայ: Հայր և

որդի կանգ առան նրա առաջ և նայում էին, երկար նայում էին նրան: Ծերունի խանի աչքերից արցունքները հոսում էին արծաթափայլ մօրուքին և նրա մէջ փայլում էին՝ ինչպէս մարգարիտ. իսկ որդին կանգնած էր, փայլեցնելով աչքերը և ատամները կրճատացնելով, կիրքը զսպելով՝ զարթեցրեց աղջկան: Արթնացաւ նա— և նրա քնքոյշ վարդագոյն դէմքին արշալոյսի պէս շողշողացին նրա աչքերը՝ ինչպէս տերեփուկ: Նա չնկատեց Ալիալային և իր վարդագոյն շրթունքներն ուղղեց խանին.

— Համբուրի՛ր ինձ, ծեր արծիւ:

— Վեր կաց, պատրաստուիր... կզաս մեզ հետ...

— Կամաց ասաց խանը:

Այստեղ նա տեսաւ Ալիալային և արցունքն իր արծուի աչքերին, ու — խելացի էր նա — ամեն բան հասկացաւ:

— Գալիս եմ, — ասաց նա: — Գալիս եմ: Ո՛չ մէկին և ո՛չ միւսին — այսպէս էք որոշել: Այդպէս էլ պիտի վճռեն հոգով արիները: Գալիս եմ:

Ու լուռ ու մուռջ երեքը միասին գնացին դէպի ծովը: Նեղ շաւիղներով էին գնում, քամին աղմուկում էր, խուլ աղմուկում...

Քնքոյշ էր նա — աղջիկը. շուտով յոգնեց. բայց և հպարտ էր — չէր կամենում նրանց ասել այդ:

Եւ երբ խանի որդին նկատեց, որ նա յետ է մընում նրանցից — ասաց նրան.

— Վախենում ես.

Նա փայլեցրեց աչքերը նրա վրայ և ցոյց տուեց նրան արիւնաշագախ ոտքը...

— Արի՛ քեզ տանեմ. — ասաց Ալիալան՝ դէպի նա պարզելով ձեռքերը: Սակայն աղջիկը փաթաթուեց իր

ծեր արծուի պարանոցով: Խանը վերցրեց նրան՝ ինչպէս փետուր՝ իր բազուկներէ վրայ և տարաւ. իսկ նա խանի բազուկների վրայ նստած՝ նրա դէմքից հեռացնում էր ծառերի ճիւղերը, վախենալով՝ չլինի՞ թէ նրանք ծերի աչքին ընկնեն: Երկար գնացին նրանք. և ահա արդէն հեռուից լսուում էր ծովի ճողփիւնը: Այստեղ թօյլազը — սա գնում էր նոյն շաւիղով՝ նրանց յետեից — ասաց հօրը.

— Թո՛ղ ինձ առաջ անցնեմ, ապա թէ ոչ ուզում եմ դաշոյն մխել քո պարանոցը:

— Անցիր: Աստուած կը յատուցանէ՞ քեզ այդ ցանկութեան փոխարէն, թէ՞ կնիքէ — իր կամքն է. — իսկ ես, հայրդ, ներում եմ քեզ: Ես գիտեմ, թէ ինչ ասել է սիրելի:

Եւ ահա նա — ծովը՝ նրանց առջևն է, այնտեղ՝ ներքևն է, թանձր, սև և առանց եղբերքի: Խուլ ճղփում են նրա ալիքները ժայռի տակը, և խաւար է այնտեղ՝ ներքևը, և՛ ցուրտ է, և՛ սարսափելի:

— Գնաս բարեւաւ, — ասաց խանը՝ համբուրելով աղջկան:

— Գնաս բարեւաւ, — ասաց Ալիալան և գլուխ տուեց նրան.

Աղջիկը նայեց այն կողմը, ուր երգում էին ալիքները, և թեթևալի յետ շարժուեց՝ ձեռքերը կրծքին դնելով:

— Զգեցէք ինձ, — ասաց նրանց...

Ալիալան դէպի նա պարզեց բազուկները և հեկեկաց. իսկ խանն առաւ նրան ձեռքերին, պինդ կրծքին սեղմեց, համբուրեց և, բարձրացնելով իր գլխի վերևը — ժայռից ցած նետեց:

Այնտեղ կարկաչում և ճղփում էին ալիքները, և

այնքան աղմուկ էր, որ նրանք երկուսն էլ չլսեցին, երբ նա ջուրն ընկաւ: Ոչ աղաղակ լսեցին և ոչ ուրիշ ձայն: Խանը կուացաւ քարերի վրայ և լուռ ու մունջ սկսեց նայել ներքեւ, դէպի խաւարը և հեռուն, ուր ծովը խառնուում էր ամպերի հետ, և որտեղից խուլ ճղփիւնով լողում էին ցայտափշուր կոհակները, և հողմը փըշում էր՝ տատանելով խանի ալեծածան մօրուքը: Թօլայիը կանգնած էր նրա յետեւ՝ լուռ ու անշարժ, ինչպէս արձանը, և ձեռքերով ծածկել էր դէմքը: Ժամանակը սահում էր և երկնքի երեսին մէկը միւսի յետեւից լողում էին հողմավար ամպերը: Նրանք ծանր էին և սև, ինչպէս խոհերը ծեր խանի, որ պառկած էր ծովափի բարձր ժայռին:

— Գնանք, հայր,—ասաց Թօլայիը:

— Սպասիր...— շշնջում էր խանը՝ կարծես մի բանի ախանջ զննելով: Ու գարձեալ անցաւ շատ ժամանակ և ալիքները շարունակ ճղփում էին ներքեւում. իսկ քամին թռչում էր ժայռի վրայով՝ աղմկելով ծառերի մէջ:

— Գնանք, հայր...

— Սպասիր դեռ...

Խանը դեռ էլի չէր շարժուում այն տեղից, ուր կորցրեց իր վերջին օրերի ուրախութիւնը:

Բայց—ամեն բան վերջ ունի.— ոտքի կանգնեց նա հօր ու հպարտ. ոտքի կանգնեց, յծնքերը կիտեց և խուլ ձայնով ասաց.

— Գնանք...

Նրանք գնացին. բայց շուտով կանգ առաւ խանը:

— Էլ ուր եմ գնում ես և ինչո՞ւ Թօլայի.— հարցրեց նա որդուն: Ի՞նչպէս ապրեմ այսուհետև, երբ իմ ողջ կեանքս նրա մէջ էր: Ծերացած եմ ես. այլ ևս ինձ չեն

գուրգուրիլ. իսկ եթէ քեզ ոչ ոք չի սիրում, անմտութիւն է ապրել աշխարհիս վրայ:

— Դու փառք և հարստութիւն ունիս, հայր...

— Տուր ինձ նրա մի համբոյրը, և այդ բոլորն անքեզ: Այդ բոլորը մեռած դանձ է. միայն կնոջ սէրն է կենդանի: Չկայ այդ սէրը—մարդս կեանք չունի. նա մուրացկան է, և խղճալի է նրա օրը: Մնաս բարեան, որդեակ իմ, Ալհալլա. Ալլահի օրհնութիւնը թող լինի քո գլխին գիշեր և ցերեկ:— Ու խանը դարձաւ դէպի ծովը:

— Հայր,—ասաց Թօլայիը, — հայր... — և այլևս ոչինչ չկարողացաւ ասել. որովհետև ոչինչ չի կարելի ասել մի մարդու, որին ժպտում է մահը. չես կարող նրան ասել մի այնպիսի բան, որ վերագարձէր նրա հոգու մէջ սէր դէպի կեանքը:

— Թող ինձ...

— Ալլահը...

— Նա գիտէ...

Արագ քայլերով մտեցաւ խանը ժայռի եզերքին և ընկաւ ներքև: Չկանգնեցրեց նրան որդին—չհասաւ: Ու դարձեալ ոչինչ չէր լուում ծովի կողմից—ոչ աղաղակ և ոչ խանի ընկնելու ձայնը: Միայն ալիքները շարունակ ճղփում էին այնտեղ, և քամին երգում էր վայրենի երգեր...

Դեռ երկար նայում էր ներքև Թօլայի-Ալհալլան և ապա լսելի ձայնով ասաց.

— Ի՛նձ էլ այդպիսի սիրտ տուր, ո՞վ Ալլահ:

Եւ ապա գնաց դէպի գիշերուայ խաւարը...

. . . Այսպէս մեռաւ Մօսօլայիմա-Էլ-Ասվար խանը. — և Խրիմում խան եղաւ Թօլայի-Ալհալլան...

Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Յուլիսեան կիզիչ արևը շրացուցիչ փայլով շողշողում էր, ողողելով Սմօլկինա գիւղի հին խրճիթները պայծառ ճառագայթների տարափով: Շատ արև էր մանաւանդ գիւղապետի տան կտրանը, որ, վաղուց չէ, նորոգուած էր դեղին, անուշահոտ, հարթ տախտակներով: Կիւրակէ էր, և գիւղի գրեթէ բոլոր ժողովուրդը դուրս էր լցուել փողոցը, որ ծածկուած էր խիտ կանաչով և չորացած ցեխի կոշտերով: Գիւղապետի տան առաջ ժողովուել էր գիւղացիների և գեղջկուհիների մի ստուար բազմութիւն. ոմանք նստոտած էին տան պատին կից հողաթմբի վրայ, ոմանք—ուղղակի գետնին, ուրիշները կանգնած էին. սրանց միջև իրար յետևից վազվզում էին մանուկները, որոնց վրայ մեծերը շարունակ բարկանում էին և կամ մէկ-մէկ շրխկացնում:

Բազմութեան կենտրոնը կազմում էր մի բարձրահասակ մարդ՝ խոշոր, կախ ընկած ընչացքով: Նայելով նրա արևառ դէմքին, որ ծածկուած էր խիտ ու կոշտ մազերով ու խոր կնճիռների ցանցով, և կեցտոտ, յարդեայ գրակի տակից դուրս թափուած մազերի ալեխառըն փնջիկներին,—այս մարդուն կարելի էր վերագրել մօտ յիսուն տարեկան: Նա նայում էր գետնին, և նրա խոշոր ոսկրոտ քթի ծակերը դողդողում էին. իսկ երբ նա բարձրացնում էր գլուխը՝ գիւղապետի տանն ուղ-

ղելով իր հայեացքը, երևում էին նրա խոշոր, թախճալի, նոյն իսկ մուռյ աչքերը,—նրանք խորն ընկած էին փոսի մէջ. իսկ թանձր յօնքերը ստուեր էին ձրգում սև բրբրի վրայ: Նա հագել էր վանքական մօնթի կինամոնագոյն պատառոտած կապայ, որ հաղիւ ծածկում էր նրա ծնկները և գօտեորուած էր պարանով-մախաղը շալակին, երկաթէ ծայրով երկար մահակն աջ ձեռքին, իսկ ձախը ծոցումը: Երջապատողները նայում էին նրան կասկածաւոր, ծաղրող հայացքով, արհամարհանքով և, վերջապէս, առանձին հաճութեամբ նրա համար, որ իրանց յաջողուեց բռնել գայլին՝ նախքան նա կարողանար փասել հօտին: Նա անցնում էր գիւղի միջով և մօտենալով գիւղապետի պատուհանին, ջուր խնդրեց: Գիւղապետը նրան կվաս տուեց և խօսք բացել նրա հետ: Սակայն անցորդը շրջիկ ուխաւորների սովորութեան հակառակ՝ պատասխանում էր տհաճութեամբ: Գիւղապետը խնդրեց ցոյց տալ անցագիր. դուրս եկաւ, որ անցագիր չունէր: Ու անցորդին ձեռքակալեցին՝ որոշելով նրան ուղարկել զաւառական ոստիկանարանը: Գիւղապետը՝ նրան ուղեկցելու համար՝ ընտրեց հարիւրապետին, և այժմ իր տանից նրա հետ գալիս էր՝ կալանաւորին թողնելով բազմութեան մէջ, որ ծաղրում էր նրան:

Կալանաւորը տեղն ու տեղը մնաց կանգնած ուռնու ընի մօտ՝ իր կորացած մէջքը թինկ տալով նրան:

Բայց ահա տան փոքրիկ գատիկոնի վրայ երևաց մի ձերունի ցաւագար աչքերով, ազուէսի արտայայտութեամբ և ալեխառն սեպաձև մօբուքով: Նա ծանր ու բարակ փոխում էր ոտքերը աստիճանից աստիճան, և նրա կլորիկ որովայնը դանդաղ տատանում էր եր-

կար, չիթ շապկի տակից: Իսկ սրա յետևից դուրս էր ցցուել հարիւրապետի քառանկիւնի մօրուեղ դէմքը:

—Հասկացա՞ր, Եֆիմուշկա.—հարցրեց գիւղապետը նրան:

—Ի՞նչ կայ չհասկանալու: Հասկացայ: Ասել է թէ ես պարտաւոր եմ այս մարդուն տանել գաւառապետի մօտ և—ուրիշ ոչինչ,—ծիծաղաշարժ լըջութեամբ և տփիկ—տփիկ ասելով իւր ճառը՝ հարիւրապետը աչքով արեց ժողովրդին:

—Իսկ թո՞ղթր:

—Թո՞ղթր—ժողովման հանգիստ պառկած է:

—Հա, այդպէս—խրատելով ասաց գիւղապետը և աւելացրեց՝ կողքը պինդ քորելով.

—Ուրեմն բարի ճանապարհ. հնչդէ:

—Հնչդէ: Գնում ենք, չէ՞, հարիկ.—ժպտաց հարիւրապետը կալանաւորին:

—Գոնէ մի սայլակ տայիք,—խուլ ձայնով պատասխանեց սա հարիւրապետի առաջարկութեանը:

—Սայլա-մկը: Սրան նայիր: Այստեղ ձեզ պէս շատ անցնորդներ քարշ են գալիս գիւղերն ու հանդերը... Այդքանիդ համար ձի սրտեղից ճարենք: Ուքով էլ կերթաս. հա:

—Բան չկայ, հարիկ, կգնանք,—խօսեց խրատուսելով հարիւրապետը:—Կարծում ես, շատ հեռու է: Շատ-շատ—քսան վերստ. չի էլ լինիլ: Երկուսով մի գլուխ գնալով՝ շուտով կհասնենք: Յետոյ դու այնտեղ կհանգստանաս...

—Ծակը կդնեն,—բացատրեց գիւղապետը:

—Այդ ոչինչ,—շտապով յարեց հարիւրապետը...—Մարդս եթէ դադրած—բեզարած լինի, բանտում էլ կը հանգստանայ: Մանաւանդ որ ծակ ասածդ զով տեղ է... այս շոգից յետոյ—փառաւոր բան է:

Կալանաւորը ոտից գլուխ չափեց իր ուղեկցին—սա ուրախ զուարթ ժպտում էր.

—Դէհ, հարիկ ջան, հնչդէ: Մնաք բարին, վասիլ Գավրիլիչ: Գնանք:

—Տէր ընդ քեզ, Եֆիմուշկա: Լաւ նայիր:

—Աչքերդ չորս արան,—ասաց հարիւրապետին մի պատանի:

—Է՛հ, երեխմջ եմ, ինչ է:

Ու նրանք գնացին պատերի տակով, որ հով լինի: Կապայ հագած մարդը գնում էր առաջից՝ քայլելով սովոր մարդու արագ և տատանուող գնացքով: Հարիւրապետը մի մեծ մահակ ձեռին՝ գնում էր նրա յետևից:

Եֆիմը մի կարճահասակ պնդակազմ գիւղացի էր՝ բարի, լայնալիւր դէմքով, շէկ գզգզուած մօրուքով, որ սկսում էր նրա կապտաւուն, պայծառ սչքերից: Նա գրեթէ միշտ ժպտում էր՝ բանալով առողջ դեղին ատամները, և այնպէս կնճոռոտում էր քթի վերևը, որ կարծես, ուզում էր փռշտալ: Նա հագել էր աղեամ սրա փէշերքը քշտելով գօտին՝ որ չփաթաթուին ոտներին: Գլխին դրել էր մոյգ-կանաչ գլխարկ, որ յիշեցնում էր կալանաւորներինը:

Նրա ուղեկիցը գնում էր առջևից, կարծես, բանի տեղ չդնելով նրան: Գնում էին նրանք նեղ գիւղական ճանապարհով, որ գալարւում էր հաճարի ալեծածան ծովի մէջ, և ուղևորների ստուերները սահում էին ոսկեփայլ հասկերի վրայով:

Հորիզոնի վրայ կապտին էր տալիս անտառի կատարը. դէպի ձախ՝ անսահման հեռուն ու խորը տարածւում էին արտերը. նրանց մէջ սևին էր տալիս գիւղը, աւելի հեռուն ծաւալւում էին դարձեալ արտերը, որոնք ընկզմուած էին կապտաւուն մթութեան մէջ:

Դէպի աջ՝ ուսնիններ խմբի յետեից՝ կապոյտ երկնակամարն էր թեակոխում զանգակատան թիթեղածածկ՝ բայց դեռ չներկած զմբէթը. նա այնպէս պայծառ շողշողում էր արեգակի տակ, որ նայելիս մարդու աչքերը ցաւում էին:

Երկնքի երեսին ճուղում էին արտոյանները, հաճարի մէջ ժպտում էին տերեփուկները, ու շոգ էր, համարեան խեղդուելու չափ սոթ: Ուղեորների ոտքերից բարձրանում էր փոշին:

Եֆիմուշկան կոկորդը մաքրելով՝ կեղծ ձայնով զլեց.

— „Ге—эхъ—да—и съ чего и—то—о—о...

„Ии съ чего и—то тоска сердце мое бѣтъ“?

— Որ չի գալիս, ինչքան կուզես զօրիք: Էյ-վախ. . . . Ժամանակով երգում էի, հա՛... Վիշենկիի ուսուցիչը կասէր—դէ՛հ, Եֆիմուշկա, սխիբ: Ու միասին կըզլէինք: Օրինաւոր տղայ էր...

— Ո՞վ.— թաւ ձայնով հարցրեց կապայ հազած մարդը:

— Վիշենկիի ուսուցիչը...

— Վիշենկի— ազգանուն է:

— Ո՞վ, եղբայր, Վիշենկի գիւղ է. իսկ նրա ուսուցիչ էր— Պաւել Միխայլիչ: Մարդ եմ ասում— հատը չը կար: Երկու տարի առաջ մեռաւ...

— Ջահէլ էր:

— Երեսուն տարեկան չկար...

— Ինչից մեռաւ:

— Պէտք է մտածել, որ վշտից մեռաւ:

Եֆիմի խօսակիցը խէթ-խէթ նայեց նրան և ժպտաց...

— Ա՛յ, բանն այսպէս եղաւ, հոգիս, վարժապետ

էր. եօթը տարի շարունակ սովորեցնում էր. դէ՛հ, յետոյ սկսեց հազալ: Հազաց—հազաց, յետոյ դարդը ներս ձգեց... Դէ՛հ, գիտես, էլի. դարդից խումի տարուց: Իսկ տէր Ալէքսէյը չէր սիրում նրան. հէնց որ սկսեց խմել, տէր Ալէքսէյը քաղաքը թուղթ գրեց, թէ բանն այսպէս է— վարժապետը հարբում է. լաւ օրինակ չէ: Գաղաքից էլ պատասխան գրեցին և մի վարժուհի ուղարկեցին: Այսպէս երկար—երկար, ոսկրոտ, մեծ թթով դադ էր: Է՛հ, Պաւել Միխայլովիչս տեսաւ—բանը վատ է: Շատ վշտացաւ, թէ, տեսէ՛ք, սովորեցրի, սովորեցրի ու... այ դուք անիծածներ: Ուսումնարանից ուղիղ հիւանդանոց գնաց և հինգ օրից յետոյ հոգին աւանդեց... Հէնց այսքան...

Մի ժամանակ լուռ դնում էին: Անտառը քայլ առ քայլ մօտենում էր ճամբորդներին՝ նրանց աչքին մեծանալով և կապոյտից կանաչի փոխուելով:

— Անտառի միջով գնանք, — հարցրեց Եֆիմի ուղեկիցը:

— Ծայրից կկտրենք մի կէս վերտի չափ: Ի՞նչ կայ որ: Հ՛ր: Տեսնո՞ւմ ես: Կախզուխն ես եղել, պատուելի, հապա, տեսնենք:

Ու Եֆիմը ծիծաղեց՝ գլուխը խորհրդաւոր կերպով շարժելով...

— Ի՞նչ ես ասում, — հարցրեց կալանաւորը:

Ոչինչ, հէնց այնպէս: Մրան տես: Անտառի միջով գնանք, ասում է: Միամիտ ես, բարեկամ, ուրիշը լինէր քո տեղակ, էլ չէր հարցնիլ, ուղղակի կքշէր անտառ ու... գիտես, էլի...

— Ի՞նչ:

— Ոչինչ: Է՛, բարեկամ, քեզ կփած էլ կճանաչեմ, հոգի ջան: Չէ, դու այդ միտքը—անտառի բանը— թո՛ղ:

Թէ կարծում ես—իմ հախից կգաս: Ես քեզ պէս երեքին կծալեմ. իսկ քո դէմ մէկ ձեռքով դուրս կգամ... Հասկացա՞ր:

—Հասկացայ: Յիմանր.—կարճ և ազդու շեշտով ասաց կալանաւորը:

—Ի՞նչպէս. մտքինդ հասկացա՞յ, —յադթանակով ասաց Եֆիմը:

—Դ՞ու՞մ: Ի՞նչ հասկացար որ, —ծաղրելով ժպտաց կալանաւորը:

Անտառի բանը, էլի... Հասկանո՞ւմ եմ: Հէնց որ անտառ կմտնենք, ես—այսինքն դու—այնտեղ բանհոգի կանեմ նրան—այսինքն ինձ.—հա. ու չափ կընկնեմ դաշտերն ու անտառները: Այնպէս չէ՞:

—Յիմար ես...—ուսերը թափ տուեց կալանաւորը:—Լաւ, ո՞ւր պիտի երթամ:

—Այդ արդէն դու գիտես, ո՞ւր կուգես:

—Ախր ո՞ւր, —Եֆիմի ուղեկիցը ոչ այս էր թէ սաստիկ բարկանում էր, ոչ այն էր թէ սաստիկ ցանկանում էր իր ուղեկիցից իմանալ—թէ յատկապէս ուր կարող էր գնալ:

—Դէհ, ասում եմ, ուր կամենաս, —հանդարտ յայտնեց Եֆիմը:

Ոչ մի տեղ էլ չունիմ փախչելու, բարեկամ, ո՞չ մի տեղ, —հանդարտ ասաց նրա ուղեկիցը:—Է՛հ:

—Տես, տես, —անվստահութեամբ արտասանեց պահապանը և մինչև անգամ ձեռքը թափ տուեց.— փախչելու տեղ չկայ: Երկիրը—մե՛ծ: Նրա վրայ միշտ մի մարդու տեղ կլինի:

Ի՞նչ ես ուզում: Ուզում ես, որ ես փախչեմ, ի՞նչ է. —հետաքրքրուեց կալանաւորը ծիծաղելով:

—Սրան նայիր: Լաւն ես, խօսք չկայ: Կարելի՞

բան է: Դու փախչես, քո տեղակ ո՞ւմ բանտ կդնեն: Ինձ կնստեցնեն: Ո՛չ, ես... այնպէս, խօսում եմ...

—Շատ երջանիկն ես... ասենք, կարծեմ, լաւ մարդ ես, —ասաց Եֆիմի ուղեկիցը, ախ բաշելով. Եֆիմն իսկոյն համաձայնեց նրա հետ:

—Այդ ճիշտ է, ինձ երջանիկ են համարում մի քանիսները... ու թէ լաւ մարդ եմ, այդ էլ ուղիղ է: Պարզ մարդ եմ, ահա գլխաւորը: Ուրիշները խօսում են շարունակ գլուխ շանց տալով, յետին մտքերով: Ինչքն է պէտք: Ես մեն-մենակ մարդ եմ աշխարհիս վրայ: Խորամանկութիւն էլ անես—պիտի մեռնիս, արդարութեամբ էլ ապրիս—պիտի մեռնիս: Դրա համար էլ ես միշտ նաեւ իր ուղղութիւն կպնտրեմ:

—Այդ լաւ է, —անտարբեր կերպով նկատեց Եֆիմի ուղեկիցը:

—Հապա ի՞նչ, Ինչո՞ւ պիտի հոգիս սևեմ, երբ ես մի չոր-գլուխ մարդ եմ: Ինչպէս ուզում եմ, այնպէս էլ ապրում եմ. իսկըս կտրածի պէս կեանք եմ վարում... բնս, անունդ ի՞նչ է:

—Անո՞ւնս: Ասենք թէ Իվան Իվանով...

—Այդպէս: Հոգեւորական ես, ինչ է:

—Ո՛չ...

—Ուղի՞ղ: Իսկ ես կարծում էի, հոգեւորական ես...

—Շորերի՞ս ես նայում, ինչ է:

—Այն է որ կայ: Դու իսկ և իսկ փախստական վանականի կամ կարգալոյծ եղած տէրտէրի պէս մի բան ես... Բայց, այ, դէմքդ յարմար չէ. երեսարքիդ նայելով՝ դու զինուորի նման ես... Է՛հ, Աստուած գիտէ, թէ ինչ մարդ ես դու:—Ու Եֆիմը մի հետաքրքրուած հայեացք ձգեց նրա վրայ: Սա հառաչեց, զըլ-

խարին ուղղեց, ճակատի քրտինքը սրբեց և հարցրեց հարիւրապետին.

— Ծխում ես:

— Ի հարկէ. խնդրեմ բեր:

Նա ծոցից հանեց իւղոտ քիսան և գլուխը կախ գցելով՝ բայց առանց կանգնելու՝ սկսեց ծխախոտը լըցնել ծխամորձի մէջ:

— Ահա, ծխիր: Կալանաւորը կանգնեց և թեքուելով դէպի պահապանի վառած լուցկին՝ այտերը ներս քարշեց: Կապոյտ ծուխը լողաց օդի մէջ:

— Լաւ, ուրեմն դու ի՞նչ մարդ ես. քաղքենի՞ (Мѣщанинъ) ես, ինչ է:

— Ազնուական եմ... — կարճ կտրեց կալանաւորը և թքեց մի կողմը՝ ոսկեփայլ հասկերի մէջ:

— Պահ. այ բան: Հապա ի՞նչպէս որ դու առանց անցագրի թրև ես գալի:

— Հէնց այնպէս:

— Էհէ: Այսպիսի բան: Երևի, այս տեսակ կեանքը անսովոր է քո ազնուականութեան համար: Էյ ջրատար:

— Դէհ, լաւ. բաւական է խօսես, — խտուրթեամբ ասաց ջրատարը:

Բայց Եֆիմը հետզհետէ աճող հետաքրքրութեամբ և կարեկցութեամբ ոտից գլուխ գննում էր անցագիր չունեցող մարդուն և մտածման մէջ գլուխը թափահարելով շանունակում էր.

— Այ-այ-այ: Մարդ որ մտածում է, թէ ի՞նչպէս ճակատագիրը խաղում է մարդու կեանքի հետ: Դէհ, երևի, ուղիղ որ դու ազնուական ես, դրա համար էլ կազմուածքդ մի տեսակ սիրուն է: Վաղժեց է, որ այս օրումն ես:

Միրուն կազմուածքով մարդը տիրութեամբ նայեց Եֆիմին և ձեռքը նրա կողմը թափ առեց, ինչպէս անում են տաղտկալի բրէտը քշելիս:

— Թող, ասում եմ. ի՞նչ ես ջաղուի պէս գլուխս կպել:

— Դէհ, լաւ, մի բարկանար, — ասաց Եֆիմը հանգստացնելով նրան: — Ես սրտիցս եմ խօսում... շատ բարի սրտի տէր եմ:

— Այդ քո բախտն է... բայց որ լեզուդ անդադար բլբլում է, այդ էլ իմ անբախտութիւնն է:

— Դէհ, լաւ, դէհ լաւ: Եթէ լռեմ էլ... կարելի է և լռել, եթէ մարդը չի ուզում խօսքդ լսել: Բայց և այնպէս դու իզուր ես բարկանում... Թէ՞ ես եմ մեղաւոր, որ քեզ վիճակուեց թափառաշրջիկ կեանք վարել:

Կալանաւորը կանգ առաւ և այնպէս կրճտեց ատամները, որ նրա այտուկները ցնցուեցին երկու սուր անկիւններով, իսկ նրանց վրայի ալեխառն կոշտ մազերը բիզ-բիզ եղան: Նա ոտից գլուխ չափեց Եֆիմին թըշնամանքով լի կկցած աչքերով:

Բայց նախ քան Եֆիմի այս դիմագիծը նկատելը, նա նորից չափ ընկաւ խոշոր քայլերով:

Շատախօս հարիւրապետի դէմքը կրում էր ցըրուած մտորմունքի կնիքը: Նա վեր էր նայում, որտեղից լսում էր արտոյաների դայլայլիկը, և ատամների արանքով շուռացնելով՝ ձայնակցում էր նրանց իր քայլերի համեմատ թափ տալով մահակը:

Մօտենում էին անտառին: Նա կանգնած էր որպէս անշարժ խաւար պարիսպ. անտառից ոչ մի ձայն չէր հասնում ուղևորների ականջին: Արևն արդէն մայր էր մտնում, և նրա թեք ճառագայթները ոսկեգոծում էին ծառերի կատարները: Ծառերից բուրում էր անու-

շահոտ խոնաւութիւն. անտառի մէջ տիրող աղջամուղջն ու անմոռնչ լուռութիւնը զարթեցնում էին ծանր սրտամաշ զգացմունք:

Երբ աչքիդ առաջ անշարժ կանգնած է մթնգիւն անտառը, երբ նրանում տիրում է խորհրդաւոր անդորրութիւնը, և ամեն մի ծառ, ասես, զգաստ լսում է մի բանի,—այն ժամանակ թւում է, թէ ամբողջ անտառը լի է մի տեսակ կենդանի, միայն առժամանակ թագնուած բանով: Ու սպասում ես, թէ անհասկանալ վայրկեանին յանկարծ նրա միջից դուրս կգայ մի անհագին՝ մարդուս մտքին անհասանելի բան, դուրս կգայ և հուժկու ձայնով կխօսի բնութեան մեծամեծ գաղտնիքների մասին:

II

Անտառի եղբրքին մօտենալով՝ Եֆիմն ու նրա ուղեկիցը որոշեցին հանգստանալ և կաղնու լայն կոճղի մօտ մի կանաչկոտ տեղ նստեցին: Կալանաւորը շալակից կամայց ցած բերեց մախաղը և անտարբեր կերպով հարցրեց պահապանին:

—Հաց կուզե՞ս:

—Կտաս—կուտեմ,—պատասխանեց Եֆիմը ժրպտալով:

Եւ անհա նրանք սկսեցին լուռ ու մունջ ծամել: Եֆիմն ուտում էր ծանր և շարունակ հառաչում էր՝ դէպի ձախ դառնալով, ուր որ է՝ դէպի գաշտը նայելով: Իսկ նրա ուղեկիցն ամբողջովին ամփոփուած էր փորը կըշտացնելու գործողութեամբ. շտապով ուտում էր և պինդ չպչըպացնում՝ շուտ-շուտ աչքը գցելով իր հացի կտորին: Մթնում էր, հացարոյսերն արդէն կորցրին իրանց

ոսկեգոյն փայլը և դարձան դեղնաւուն—վտրդազոյն: Հարաւ—արեւմուտքից սողալով երկինք բարձրացան փեռկտած ամպեր, որոնց ստուերն ընկնում էր դաշտի վրայ, ընկնում էր և սողում հասկերի վրայով դէպի անտառը, որտեղ նստած էին երկու մարդու մթին ուրուագծերը: Ծառերից էլ երկրի վրայ ձգւում էին ստուերներ, ու ստուերները տխրութիւն էին բերում մարդու սրտին:

—Փնօք քեզ, Տէր,—բացականչեց Եֆիմը, վերաբերուի քղանցքի վրայից հաւաքելով հացի փշրանքները և ափի վրայից լիզելով:—Ստուած կերակրեց—ոչ ոք չտեսաւ, ով էլ որ տեսաւ նա էլ չզրկեց: Բարեկամ, մի քիչ նստենք այստեղ: Կհասնենք բանտը:

Բարեկամը զլխով արեց:

—Հն, այսպէս... Տեղը շատ լաւ տեղ է, ինձ՝ լաւ յայանի... Այ, այնտեղ՝ ձախ կողմը Տուչկով կալուածատէրերի բնակարանն էր:

—Ո՞րտեղ,—արագ հարցրեց կալանաւորը՝ դառնալով այն կողմը, որ կողմը ձեռքը թափ տուեց Եֆիմը...

Հրէն—հն—այն հրուանդանի յետևը: Այս չորս կողմը բոլորը նրանցն էր: Եէն օջախ էին, բայց գիւղացիների ազատութիւնից յետոյ քարուքանդ եղան... Ես էլ նրանց գիւղացին էի,—այստեղ բոլորս նրանց ճորտերն էինք: Մի գերդաստան էր... Ինքը գնդապետն էր—Ալէքսանդր Նիկիտիչ Տուչկով: Որդիքն էին—չորս եղբայր,—մեր են հիմայ: Ասես՝ քամին քշեց տարաւ ինչպէս աշնան տերևներ: Միայն Իվան Ալէքսանդրովիչն է կենդանի.—այ, քեզ հէնց նրա մօտ եմ տանում. նա գաւառական օստիկանապետ է (становой приставъ) ... Արդէն ծիրացել է...

Կալանաւորը ծրծաղեց: Նա ծիծաղում էր խուլ ձայնով, մի տեսակ առանձին ծիծաղով:—Կուրծքն ու փորը շարժոււմ էին, բայց դէմքը մնում էր անփոփոխ. միայն կրճտացնող ատամների արանքով դուրս էին թռչում խուլ, հաջողի նման ձայներ:

Եֆիմը վախենալով՝ կծկուեց և իր մահակը ձեռքին մօտեցնելով՝ հարցրեց.

—Այդ ի՞նչ է: Չլինի՞ տկարութիւն է գալիս վրադ...

—Ոչինչ չկայ... սա այնպէս... կանցնի.—ասաց կալանաւորը ընդհատ ձայնով, բայց քաղցրութեամբ:—Դու պատմիր...

—Հնա... Ահա թէ ինչպիսի բաներ.—կային այդ պարոն Տուչկովները, և այժմ չկան... Որը մեռաւ, որը կորաւ, այնպէս որ նրանց մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ: Մանաւանդ մէկը կար նրանցից... ամենից փոքրը... Վիկտոր էին ասում... Վիտեա: Մենք նրա հետ ընկերներ էինք... Հէնց այն ժամանակ, երբ ճորտերի ազատութիւնն յայտարարուեց, մենք կլինէինք մօտ տասչորս տարեկան... Ի՞նչ տղայ էր, է, Աստուած ողորմի հոգուն... Ո՛սկի էր, սոսկի... Ո՛րտեղ է այժմ: Տեսնես, կենդանի՞ է, թէ ոչ:

—Ինչո՞վ լաւ էր,—կամացուկ հարցրեց Եֆիմին նրա ուղեկիցը:

—Ամէն բանով,—բացականչեց Եֆիմը:—Գեղեցկութեամբ, խելքով, բարի սրտով... Ա՛խ դու տարօրինակ տղայ, հոգւոյս հատոր: Մի տեսնէիր այն ժամանակ մեզ երկուսիս... այ, այ, այ: Ի՞նչ խաղեր էինք խաղում, ինչ ուրախ կեանք էինք վարում, էլ դու պըրծար:—Մէկ էլ կկանչէր—Եֆիմկա,—գնանք որսի: Մի հրացան ունէր,—տօնին հայրն էր նուիրել,—շատ անգամ ես էի տանում հրացանը: Ու չափչփում էինք ան-

տանները երկու—երեք օրով: Գալիս էինք տուն—նրան՝ նախատինք, ինձ—քօթակ: Մէկ էլ տեսար, հետեւալ օրը դարձեալ—Եֆիմկա—սունկի գնանք:—Թռչուններ զարկած կլինինք—հազարով. սունկ ժողոված կլինինք —փթով: Պատահում էր, թիթեռներ, բզէզներ էր բռնում և արկղի մէջ՝ գնդասեղների վրայ շարում... Հետաքրքիր էր: Կարդալ էր սովորեցնում ինձ... Եֆիմկա, ասում է, ես քեզ կարդալ պիտի սովորեցնեմ: Լաւ: Ու սկսում էր: Ասան տեսնեմ—ան: Ես գոռում եմ—ան: Մի ծիծաղ, մի ուրախութիւն: Սկզբում սա մի հանաք էր —դէհ, գիւղացին գիրն ի՞նչ պիտի անի... Ու ինձ ըսկսում է խրատելը. «Քեզ, այ յիմար, նրա համար է ազատութիւն տուած, որ սովորես... գիր սովորես, ասում է, կհասկանաս, ի՞նչպէս պէտք է կեանք վարել և որտեղ պէտք է արդարութիւն փնտրել»... Յայտնի բան է, տղայ ասածդ տեսածն ու լսածը վերցնում է. երեկ, մեծերից շատ է լսել այդպիսի խօսքեր, ինքն էլ սկսել է խօսել: Ի՛ հարկէ այդ բոլորը դատարկ բան է... Բանը մարդու սիրտն է. գիրն էլ այնտեղ է, ճշմարտութիւնն էլ... Նա ամեն բան լաւ է տեսնում... Այսպէս անա նա ինձ սովորեցնում է... Այնպէս կպաւ այդ բանին—չէր թողնում, որ շունչ քաշեմ: Հոգիս հանում էր: Աղաչում էի, պաղատում, Վիտեա, ասում եմ, գիրն իմ ուժից վեր է, ասում եմ, չեմ կարող էլի... Բայց նա ինձ վրայ այնպէս էր գոռում: Հայրիկի մտրակով կը ձաղտեմ—սովորիր: Լաւ, լաւ, սովորեմ: Սովորում եմ... Մի անգամ դասից փախայ, ուղղակի տեղիցս վեր թռայ ու... պոկ եկայ: Եւ տես, ամբողջ օրը հրացանը ձեռին որոնել է ինձ.—ուզում էր սպանել: Յետոյ ինձ ասում էր.—եթէ այն օրը քեզ պատահէի,—կսպանէի, ասում է: Ա՛յ թէ ինչպիսի թունդ տղայ էր: Կրակ էր, կրակ:

—խսկապէս «աղայ»... Ինձ շատ էր սիրում. հոգին չէր խնայում... Մի անգամ հայրս երասանով մէջքս ձաղտեց. և երբ նա, Վիտեան, տեսաւ այս, մեր տուն եկաւ.— Տէր Աստուած—ի՛նչ պատահեց.— գոյնը թուաւ, դողդողաց. բունցքները սեղմելով հասնում է հօրս վրայ: Գու, ասում է, ի՛նչպէս համարձակուեցիր: Հայրս ասում է—գէհ, ես հայր եմ: Ընը. դէհ լաւ. ես մենակ գլուխ չեմ հանել, բայց քո մէջքն էլ կընկնի նոյն օրին: Այս խօսքերից յետոյ լաց եղաւ և հեռացաւ... Եւ ի՛նչ կասես, հարիկ, իր խօսքը կատարեց: Մեր գիւղացիներին համոզեց, ինչ է,—չգիտեմ. միայն մի անգամ հայրս տուն եկաւ. տեսնեմ—տնքտնքում է. շապիկն ուզում է հանել, կպել էր մէջքին... Հայրս շատ բարկացաւ ինձ վրայ այդ օրը.—քո երեսից ինչ քաշեցի, ասում է, աղայի պոչ: Ու տուր թէ կտաս—մի լաւ քօթակեց ինձ... Հն, բայց աղայի պոչ դուր ասեց.—ես պոչ չէի...

—Ճիշտ է, եֆիմ, դու պոչ չէիր.—հաստատեց կալանաւորը և ամբողջովին ցնցուեց.—այդ հէնց այժմ էլ երևում է. դու աղայի պոչ չէիր կարող լինել,—մի տեսակ շտապելով աւելացրեց նա:

—Հէնց այդպէս էլ է.—բացականչեց եֆիմը:—Ես պարզապէս սիրում էի նրան՝ Վիտեային... Ինչպիսի աստղով աղայ էր. բոլորն էլ նրան սիրում էին, ոչ թէ միայն ես... Պատահում էր, որ զանազան ճառեր էր ասում... չեմ յիշում—ինչ. երեսուն տարուց աւելի է անցել... Աստուած իմ, ո՞ր է նա այժմ: Եթէ կենդանի է, երևի, բարձր դիրք ունի կամ... կեանքի ճահճի մէջ տապկտում է... Մարդուս կեանքն էլ ի՛նչ բան է: Ես ունեմ է, ետում—բայց էլի մի շնորհքով բան չի դուրս գալիս... Այն ինչ մարդիկ կորչում են... մեղք չէ՛ն մարդիկ, մինչև անգամ մահու չափ մեղք են: Եֆիմը խո-

րը հոգեոց հանելով՝ գլուխը կախեց... Բոպէաչափ լուծիւն տիրեց:

—Ինձ էլ խղճում ես,—ուրախ-զուարթ հարցրեց կալանաւորը, որի ամբողջ դէմքն այնպէս փայլում էր հեղահամբոյր ժպիտով...

—Այ խելօք. ախր ո՞նց չխղճամ քեզ,—բացականչեց եֆիմը:—Մի մտածիր, թէ ինչ ես դու: Եթէ դու թափառում ես, ասել է, երևի աշխարհիս վրայ ոչինչից ոչինչ չունիս. ո՛չ տուն ու տեղ. ո՛չ էլ ազգ ու երամ... ո՛վ գիտէ, մի մեծ մեղք էլ շարակած՝ մահն ես գալիս: Ո՞վ գիտէ: Մէկ խօսքով ջբատար մարդ ես...

—Այդպէս է.—ասաց կալանաւորը...

Ու նրանք դարձեալ լռեցին: Արևն արդէն մայր էր մտնում, և ստուերները խտանում էին: Օդի մէջ բուրում էր խոնաւ հողի, ծաղիկների և անտառի բորբոսների հոտը... Նրանք երկար նստած էին լուս ու մուշ:

—Է՛հ, այստեղ որքան էլ որ լաւ է, բայց և այնպէս պէտք է գնալ... Մեզ դեռ ութը վերատի չափ մնում է... Հայդէ, հարիկ, վեր կաց:

—Մի քիչ էլ նստենք,—խնդրեց հարիկը...

—Ես դէմ չեմ, ինքս էլ սիրում եմ գիշերով անտառի մօտ լինել... Բայց թէ երբ կհասնենք մենք ոստիկանարանը: Կհայհոյեն ինձ՝ թէ ուշացար:

—Ոչ ի՛նչ. չեն հայհոյիլ...

—Եթէ դու միջնորդես,—ծիծաղեց եֆիմը:

—Կարո՞ղ եմ:

—Չէ—մի ի՛նչ:

—Ի՛նչ կայ որ:

—Օյինբազ: Գաւառական ոստիկանապետը քեզ ցոյց կտայ:

—Կուուարանք է:

—Կատաղի է: Եւ ճարպիկ է—բոունցքով ականջակոթին դրեց թէ չէ, միևնոյն է թէ գերանդիով ոտներին տար:

—Լաւ, մենք նրան կպատասխանենք,—վստահութեամբ ասաց կալանաւորը՝ բարեկամաբար ձեռքը խրփելով պահնորդի ուսին:

Այս արդէն մտերմական էր և զուր չեկաւ Եֆիմին: Ինչ կուզէ լինի, բայց և այնպէս նա իշխանաւոր է, և այս միամիտ մարդը չպիտի մոռանոյ, որ Եֆիմի ծոցը կայ պղնձեայ նշան: Եֆիմը ոտքի կանգնեց, մահակը վերցրեց, պղնձեայ նշանը կրծքի ուղիղ մէջ տեղը կախեց և խստութեամբ ասաց.

—Վեր կաց. գնանք:

—Ձեռ գալիս,—ասաց կալանաւորը:

Եֆիմը շփոթուեց և, աչքերը չռելով, կէս ըսպէի չափ լռեց՝ չհասկանալով, թէ ինչից կալանաւորն յանկարծ այդպիսի կատակասէր դարձաւ:

—Դէհ, մի արարկոտիր, գնանք.—այժմ արդէն աւելի մեղմաբար ասաց նա:

—Ձեռ գալիս,—վճռողարար կրկնեց կալանաւորը:

—Այսինքն, ի՞նչպէս թէ չես գալ—գարմացած բըղաւեց Եֆիմը բարկութեամբ:

—Այնպէս: Այստեղ ուզում եմ քեզ հետ գիշերել... Հապա, մի խարոյկ վառիր...

—Ես քեզ գիշերել խրատ կտամ. մի խարոյկ կվառնեմ մէջքիդ, որ քէֆդ կգայ.—սպառնում էր Եֆիմը: Բայց ներքուստ նա զարմանում էր: Մարդն ասում է՝ չեմ գալ, բայց ոչ մի դիմադրութիւն չի ցոյց տալիս. կուր չի մտնում, պառկած է գետնին, և ուրիշ ոչինչ: Ի՞նչ անէ:

—Մի բղաւիր, Եֆիմ,—հանդարտ խորհուրդ տուեց կալանաւորը:

Եֆիմը դարձեալ լռեց և կալանաւորի գլխի վերևը մէկ կամ միւս ոտքի վրայ կանգնելով՝ աչքերը չըռած նրան էր նայում, նայում էր—նայում և ժպտում: Եֆիմը ծանր ու բարակ մտածում էր, թէ այժմ ինչպէս պիտի վարուի ինքը:

Եւ ինչից այս թափառաշրջիկը, որ շարունակ դաժան ու չար էր, այժմ յանկարծ այնպէս երես առաւ: Քիչ է մնում, մարդ վրայ հասնի, թևերը որդէ, մի քանի հատ վզակոթին տայ, պրծաւ—գնաց: Ու Եֆիմը ամենախիստ՝ որքան կարող էր, իշխանաւորի տոնով, ասաց.

—Դէհ, անկեան, այ ինչ.—ինչքան որ մեծ-մեծ բըթեցիր՝ բաւական է: Վեր կաց: Թէ չէ քեզ կկապկապեմ, այն ժամանակ ուզես-չուզես կգնաս: Հասկացա՞ր: Դէհ, տես—կծեծեմ:

—Ի՞նչ,—ծիծաղեց կալանաւորը:

—Բաս ի՞նչ ես կարծում:

—Վրտեա Տուչկովի՞ն կծեծես, Եֆիմ:

—Պայ քո տունը շինուի,—զարմացած բղաւեց Եֆիմը:—Վա, ի՞նչ ես ասում. դրո՞ւստ: Ինչ է, ինձ համար ներկայացնում ես տալիս: Այ դու...

—Դէհ, բտական է բղաւես, Եֆիմուշկա, ժամանակ է, որ ինձ ճանաչես, հանդարտ ժպտալով ասաց կալանաւորը և ոտի կանգնեց.—դէհ, բարե, հը՛:

Եֆիմը յետ-յետ գնալով՝ հեռացաւ իրան մեկնած ձեռքից և աչքերը չորս արած նայում էր կալանաւորի դէմքին: Յետոյ նրա շրթունքները դողդողացին և դէմքն ամբողջովին կնճռոտեց.

—Վիկտոր Ալէքսանդրովիչ... ուղի՞ղ որ դուք էք, —շնչալով հարցրեց նա:

—Կամենաս—թղթերս ցոյց տամ: Կամ թէ՛ աւելի լաւ է, հին բաներն յիշեցնեմ... Հապա յիշում ես, ինչպէս դու Ռամենսկի անտառում գայլի քրջն ընկար: Եւ ինչպէս ես բոյնի համար ծառը բարձրացայ եւ գլխի վայր կախ ընկայ ճիւղից: Եւ ինչպէս պառաւ Պետրովնայից սերուցք էինք գողանում. նա մեզ հէքիաթներ էր պատմում:

Եֆիմը ծանր-ծանր նստաւ գետնին և անուշաղիք ծիծաղեց:

—Հաւատացիր.—հարցրեց նրան կալանաւորը և նոյնպէս նստեց նրա կողքին՝ նրա դէմքին նայելով և իր ձեռքը նրա ուսին դնելով: Եֆիմը լուռ էր: Ծուրջը բոլորովին մթնեց: Անտառում բարձրացաւ անորոշ շրշիւն և աղմուկ: Հեռուն, ուր որ է, խիտ անտառի մէջ, ախուր գեղգեղեց գիշերային թռչունը: Ամպը սողաց անտառի վրայ հաղիւ նկատելի շարժումով:

—Ի՞նչ, Եֆիմ, ուրախ չե՞ս, որ հանդիպեցինք: Թէ՛ ուրախութիւնից քեզ կորցրիր: Է՛յ դու արդար հոգի: Ի՞նչ որ տղայ ժամանակդ էիր, հիմա էլ նոյնն ես . . . Եֆիմ: Վա՛, տօ խօսիր է, անձոռնի:

Եֆիմն սկսեց շուտ-շուտ խնչել վերարկուի քղանցքի մէջ...:

—Է՛, բարեկամ. այ-այ-այ—յանդիմանական ձևով գլուխը շարժեց կալանաւորը: Ի՞նչ խաբար է: Ամաչիր: Յիսուն տարին տակը ես դրել ու այդպիսի ծուռի պատի բաներով ես պարապում: Դէ՛հ, թո՛ղ.—ու բռնելով նրա ուսերը, թեթևակի թօթուեց նրան: Պահնորդը ծիծաղեց դողդոջուն քրքիջով և, վերջապէս, խօսեց՝ առանց իր ընկերոջ երեսին նայելու:

—Լա՛ւ, ես—ի՞նչ...—ուրախ եմ... Ուրեմն այս դժուր էք, որ կար: Ի՞նչպէս ես այս բանին հաւատում:

Դուք և այսպիսի բան: Վիտեան... այս կերպարանքով: Բանտ ես տանում... Անցագիր չունի՛... Ցամաք հաց է ուտում... ծխախոտ չունի՛... Տէր Աստուած: Ախր այս կանգ է: Եթէ ես քո տեղը լինէի, դու գոնէ հարիւրապետ... Էլի ցաւ չէր: Թէ չէ ի՞նչ դուրս եկաւ: Ես ի՞նչպէս նայեմ քո երեսին: Քեզ միշտ ուրախութեամբ մը տարեբում էի...—Վիտեա, մտածում էի երբեմն... ու սիրաս թրպրտում էր: Իսկ հիմայ—ան քեզ: Տէր Աստուած, եթէ այս բանը մարդկանց պատմես, չեն էլ հաւատալ:

Նա քթի տակը փնթփնթում էր իր ընդհատ խօսքերը՝ միշտ իր ոտքերին նայելով, և շարունակ ձեռքը գցում էր երբեմն կրծքին, երբեմն կոկորդին:

—Հա՛, դու մարդկանց այս մասին ոչինչ մի էլ ասիր. հարկաւոր չէ: Եւ թո՛ղ, բաւական է... Իմ մասին անհանգիստ մի լինիր... Թղթեր ունիմ. ես զիւղապետին ցոյց չտունի, որ ինձ այնտեղ չճանաչէին... Եղբայրս ինձ բանտ չի նստացնիլ, այլ, ընդհակառակը, կօգնէ ինձ ոտքի կանգնելու... Կգնամ նրա մօտ, և մանք երկուսով էլի որսի կգնանք: Տեսնում ես. ինչպէս ամեն բան լաւ է գնում:

Վիտեան այս ասում էր քաղցրութեամբ, այն տոնով, որով մեծերը փաղաքշում են վշտացած մանուկներին: Ամպերի հանդէպ՝ անտառից ծագեց լուսինը, և ամպերի եղբրքները՝ նրա ճառագայթների տակ արծաթի պէս պսպղալով, շողակին մեղմ փայլ ստացան: Հացարոյսերի մէջ ճլլում էին լոբերը, որտեղ որ է ճրոճացնում էր լորամաբզին... Գիշերային խաւարը գալով աւելի թանձրանում էր:

—Այդ ճիշտ է...—կամաց սկսեց Եֆիմը.—Ի վան Ալէքսանդրովիչը հարազատ եղբօր մասին կհոգայ, և

դուք, ասել է, նորից ոտքի կկանգնէք: Այդ բոլորն ուղիղ է... Որսի էլ կգնանք... Բայց... էն չէ... Ես մտածում էի, թէ ի՞նչ գործեր կկատարէք դուք կեանքի մէջ: Բայց անհմ ինչ դուքս եկաւ...

Վիտեա Տուչկովը ծիծաղեց.

— Ես, եղբայր Եֆիմ, էլի բաւական գործ արել եմ... Կալուածքներիս իմ մասը ծախսեցի, ծառայութեան մէջ եօլայ չգնացի, դերասան եղայ, փայտի առևտրի մէջ գործակատար եղայ, յետոյ ես ինքս դերասաններ պահեցի, պարտքի տակ ընկայ, մի գործի մէջ խառնուեցի. յետոյ եղած-չեղածս այրուեց... Է՛խ: Ամեն բան էլ եղաւ... Եւ—ամեն բան անցաւ:

Կալանաւորը ձեռքը թափ տուեց և բարեսիրտ կերպով ծիծաղեց:

— Ես, եղբայր Եֆիմուշկա, այժմ այլ ևս «աղայ» չեմ... աղայութիւնից բժշկուեցի: Հիմայ մենք իրար հետ այնպէս կապրինք. չէ: Հա, դէ՛հ զարթիր:

— Ես... ո՛չինչ,— խօսեց Եֆիմը ընկճուած ձայնով, — միայն ամաչում եմ: Ի՛իչ առաջ աւել-պակաս բաներ խօսեցի... կոշտ ու կոպիտ խօսքեր և առհասարակ... Գիւղացի եմ, գիտէք էլի... Է՛հ, ասում էք, այստեղ գիշերե՛նք: Ուրեմն ես խարոյկ սարքեմ...

— Գործիր...

Կալանաւորը մէջքի վրայ գետնին մեկնուեց, իսկ հարիւրապետն անյայտացաւ անտառի մէջ, որտեղից իսկոյն հնչեց ճիւղերի ճարճատիւնը և շրշիւնը: Շուտով Եֆիմը երևաց մի գիւղի ցախ հետը. իսկ մի բոպէից յետոյ բարակ ճիւղերից կազմուած փոքրիկ կոյտի վրայ ուրախ-զուարթ գալարւում էր բոցը:

Վաղեմի ընկերները մտածման մէջ նայում էին նրբան նստելով դէմ առ դէմ և հերթով ծխելով ծխամորճը:

— Ճիշտ այնպէս, ինչպէս առաջ էր,— տխուր-տարտուած ասաց Եֆիմը:

— Միայն ժամանակն այն չէ,— ասաց Տուչկովը:

— Հա, կեանքն այժմ աւելի խիստ է:— Հրէ՛դ, այ ինչպէս ձեզ... տրորել է...

— Էդ, ասենք, դեռ յայտնի չէ,— նա ինձ է տրորել, թէ ես նրան...— քթի տակը ծիծաղեց Տուչկովը: Լուռ թիւն...

Նրանց յետևը մեզմ շնչոցով բարձրանում էր անտառը իրրև մի խաւար պարիսպ, ուրախ ճարճատոււմ էր խարոյկը, նրա շուրջն անմոռունչ պարում էին ստուերները, և դաշտի վրայ հանգչում էր անթափանցելի խաւարը...

1897

ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

Ա. ԳՐԳՈՅԿՈՒՄ ՆԿԱՏՈՒԱԾ

կարեւոր վրիպակները

Էր.	տող	տպուած է	պէտք է լինի
13	9 վ.	առօրեայ	առօրեայի
„	1 ն.	բիբ	բիծ
21	12 վ.	հոգու սրբութիւն	հոգու արիութիւն
26	8 ն.	նրանից	նրանցից
28	6 ն.	շատ մի մտածի՛ր	շատ մտածի՛ր
30	10 վ.	ինչ	ինչն
„	12 վ.	անել	անել
„	5 ն.	շփոթեցը	շփոթեցը
„	7 ն.	արին էր տալիս	արին էր լալիս
37	2 ն.	Դաղի և աղի	Հողի և աղի
38	7 վ.	Մի ծածկող զօրութիւն	Մի ծակծկող շօրութիւն
„	11 ն.	պատասխանը	տախտատանը
40	11 վ.	Գտնէիք	Գտնէինք
46	1 վ.	Ձերմից էլ, Աֆօնից էլ	— Ձերմից էր, որ Աֆօնից էլ
53	11 վ.	հասկաւ	հանգաւ
57	11 վ.	լուսադոջն	շատադոջն
74	14 ն.	Դրանց	Դրան

Լ Ո Յ Մ Է Տ Ե Վ Ե Լ

Քարգմանական գրադարանի ա. զբոյլը
ՄԱՔՍԻՄ ԳՕՐԿԻ—սրահում ածվեալ—20 կող.

ԳԻՆՆ Է 10 ԿՈՊ.

Վաճառու մ է բոլոր գրաֆաճառանոցներու մ:

3504

2013

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0435452

